

Dušan
Dolinar

Monetarni misterij

Kriza mednarodnega denarstva, ki so jo sredi avgusta sprožili navidez nepričakovani ameriški udarci, se še zdaj izmika zadovoljivi, dovolj celoviti analizi. Sredstev in volje za takšno razčlenitev ne manjka, ker gre vsem, ki jih je kriza prizadela, za to, da bi se zavoljo lastne varnosti in koristi postavili čim bolj smotrno in ravnali čim bolj učinkovito. V njihovem krogu se je pravzaprav znašel ves svet. Tudi pritiska ne manjka. Odsotnost trdnega monetarnega sistema in dejstvo, da je v razburkanih razmerah zahodni Evropi in Japonski, prek njiju pa še vsemu preostalemu svetu precej resno zagrozil zastoj v mednarodni trgovini, priča o tem dovolj jasno. In tu še ni konec. Ena izmed odločilnih mrež, po katerih se pretakajo mednarodne akcije in reakcije in koder poteka tudi izmenjava pomembnih informacij, se je do dobršne mere scejfrala. Zasilne rešitve, s katerimi so začasno pokrpali raztrgani del, še nihče ne obvlada posebno dobro in je vprašanje, ali jih je za daljšo rabo sploh mogoče obvladati. Spričo pomanjkljivih informacij pa je občutno težje kot prej načrtovati politiko za prihodnost. In ne samo v gospodarstvu.

Ne samo v gospodarstvu — prav v tem je treba, tako se vsaj zdi, iskati dobršen del vzrokov, zaradi katerih je teren, po katerem se gibljemo, spolzek in varljiv, kakor je. Že po naravi stvari se v denarnih rečeh izražajo gospodarski odnosi, pa hkrati še marsikaj drugega: politična preudarnost, vojaška teža, veljava občin družbenih ocen in dejanj pri posameznih vladah, režimih, državah in družbah.

Marsikaj lahko pove o tem že hiter pogled na okostje ameriškega stališča, kakor so ga po Nixonovem govoru 15. avgusta postavili v Washingtonu.

Združene države so — kar zadeva mednarodne monetarne odnose — začasno odpravile zamenljivost dolarja v zlato. Tako so z enostransko odločitvijo strle hrbtenico mednarodnega dogovora, ki je veljal od julija 1944 dalje. Valute vseh drugih držav, ki so včlanjene v mednarodnem monetarnem skladu, so bile do tega avgustovskega dneva vezane na ameriški dolar s trdnimi paritetnimi tečaji, njihova tekoča dolarska cena pa se je smela gibati le za en odstotek navzgor ali navzdol. Takoj ko je tekoča cena kake valute prešla dopustno mejo, je moral avtomatično poseči vmes varovalni mehanizem intervencijskih nakupov, ki je spet pognal ceno prizadete valute v dovoljeni pas okrog paritetnega tečaja. Vse skupaj pa je slonelo na pogodbeni zaobljubi Združenih držav, da bodo ustregle sleherni zahtevi partnerske države po tem, da Američani zamenjajo svoje dolarje v zlato. Pogodbeno zaobljubo je ameriški predsednik zdaj pognal rakom žvižgat in ves sistem se je izdatno zamajal.

Združene države so — kar zadeva mednarodno trgovino — uvedle desetodstotni dodatni davek na uvoz tujega blaga. Dodatni davek, ki tudi velja začasno, je zajel približno polovico ameriškega uvoza in hudo prizadel

glavne izvoznike v ZDA: zahodne Nemce, Japonce, Kanadčane in še marsikoga drugega, zlasti razvijajoče se dežele, ki so ob takšnih udarcih veliko bolj ranljive kakor razvite. Morda pa je pri tem še bolj pomembno, da je Washington z dodatnim davkom porušil obča pravila igre, ki veljajo v mednarodni trgovini in so zajeta v splošnem sporazumu o carinah in trgovini (GATT — General Agreement on Tariffs and Trade). Ta pravila v splošnem določajo, da se sme sleherna članica GATT varovati pred škodljivimi vplivi tujega uvoza samo s carinami; in da mora sleherna članica po sloviti »klavzuli največje ugodnosti« vsakokrat, kadar zviša ali zniža kako carino eni med partnerkami, uveljaviti isto spremembo za vse. Tako naj bi bilo zagotovljeno, da bo sleherna članica GATT ravnala z vsemi članicami enako. Izjemo so si v dolgih pogajanjih priborile samo razvijajoče se dežele, ki imajo lahko v trgovini z razvitimi višje carine kakor pa razvite nasproti njim. Razen manj razvitih izjem so bili s temi pravili zavezani vsi. Zdaj pa so ZDA s sklepom svojega državnega vrha razbile tudi ta dogovor.

Začasno.

*

Združene države so s tema dvema potezama potisnile svet na območju mednarodnega uravnavanja monetarnih odnosov v čas pred letom 1944, pri mednarodnem uravnavanju trgovine pa v čas takoj po drugi svetovni vojni. To pove marsikaj.

Svojim partnerjem so namreč po prvem šoku precej nedvoumno razložile, naj bi oboje, monetarni in trgovinski udar, pravzaprav sprožilo pogajanja o temeljnih spremembah v odnosih znotraj vsega razvitega Zahoda. Na monetarnem delu fronte naj bi Zahodni Nemci, Japonci, Kanadčani, Francozi in še nekateri drugi, katerih gospodarska in politična moč se je po drugi svetovni vojni v primerjavi z nekdanj absolutno ameriško premočjo tako povzpela, revalvirali vsak svojo valuto. Tako bi bil dolar v razmerju do teh valut poslej vreden manj in ves sistem bi se spet vrnil k približnemu ravnotežju. Na trgovinskem delu fronte naj bi te države na različne načine poskrbele, da se bosta ameriška trgovinska in plačilna bilanca spet vrnila k dolgoročnemu ravnotežju. Potem bi bila Amerika voljna odpraviti dodatni davek na uvoz.

Toda to še ni vse. Američani so zahtevali, da zahodna Evropa in Japonska prevzameta bistveno izdatnejši del tako imenovanih »stroškov za skupno obrambo« na svoja ramena. Tudi to je ameriški pogoj. Iz tega je zlahka mogoče razbrati, da Združenim državam ne gre samo za novo shemo gospodarskih odnosov, temveč za to, da bi zgradili praktično novo ogrodje vsega razvitega zahodnega tabora, ki bi bolj ustrezalo spremenjenemu notranjemu razmerju sil, zajemalo pa bi gospodarsko, vojaško in politično mrežo povezav med partnerji. To pa je seveda orjaška naloga, ki terja zelo dosti časa, prizadevanja, skrbnega tehtanja interesov in naposled tudi izpraševanja vesti.

Monetarna kriza in grožnja z zastoji v mednarodni trgovini (ter prek nje v posameznih narodnih gospodarstvih) sta v tako kompleksni podobi le en element med mnogimi. Verjetno je res najpomembnejši, ker potekata ob njem glavna razprava in bitka; poleg tega so gospodarski prepleti ena poglavitnih, če ne glavna organska vez v občji koheziji zahodnega tabora. Toda pobuda za reformo, ki jo je tako nasilno sprožila voditeljica tabora, zajema

tudi vojaško in politično območje. In najbrž tudi tu pglavitni razlog, zaradi katerega se »monetarna kriza« izmika trdnejši analizi.

Veljavo te hipoteze bi bilo nemara mogoče dokazovati tudi z značilnostmi, ki so se izrazile v reakcijah partnerjev.

Prvi vtis o njihovem ravnanju je bil zanje zares porazen. Kdor bi hotel govoriti po vsej sili slikovito, bi nemara lahko rekel, da so se vedli kot piščanci, ko plane mednje kragulj. Začetna reakcija je bila kakor po skritem dogovoru ubrana na noto trgovinske vojne: če lahko Američani udarijo po nas z dodatnim davkom, jim lahko mi vrnemo z isto mero. Toda strez-njenje je sledilo že čez dan ali dva. Takoj je prevladalo spoznanje, da je v Združenih državah odvisnih od zunanjih zvez samo kakih šest odstotkov bruto proizvoda. V zahodni Evropi je te odvisnosti že v povprečju dosti več; posebno daleč, celo tja do polovice bruto proizvoda, sega odvisnost v malih evropskih deželah. Japonska, ki je z zunanjim svetom povezana še bolj, ni na »vojno« niti pomislila.

Druga faza se je začela s sestankom zunanjih in finančnih ministrov iz Evropske gospodarske skupnosti, ki se jim je v Bruslju pridružila Velika Britanija, čeprav uradno še ni članica. Marsikdo je pričakoval, da se bo vsaj EGS, ožja ali skupaj s kandidati za vstop, postavila na skupno pozicijo in se z Američani pogajala kakor sila s silo. To se ji je prej nekajkrat že posrečilo, najbolj očitno in uspešno v Kennedyjevi rundi pogajanj o znižanju carin. Ministri so v Bruslju opravili svoj dnevni ter nočni ritual, ki se je ob pol treh zjutraj končal v utrujenem in globokem razkolu med Francijo in ZR Nemčijo. Iz skupne pozicije ni bilo nič. Na monetarnem delu fronte so poslej ravnali vsak po svoje; na trgovinskem delu fronte so se nekaj dni zatem v Ženevi v okviru GATT hudo spopadli z Američani in terjali, da le-ti odpravijo dodatno davščino na uvoz. Zaleglo je toliko kot nič. Sledila je vrsta posvetov, a zdaj, ko to pišem, ni znamenj, da bi se hipotetičnemu skupnemu stališču še kaj približali.

Japonci so skrbno in preračunano, kot znajo, spremljali dogodke v zahodni Evropi. Nekaj časa so še vztrajali pri starem razmerju med svojim jenom in dolarjem ter intervencijsko pokupili toliko ameriške valute, da so njihove rezerve zdaj največje na svetu. Izračunali so, da bo njihov izvoz v ZDA, ki bi po prejšnjih napovedih utegnil doseči vrednost šestih milijard dolarjev, samo do konca letošnjega leta imel milijardo izgube. Potem so, ko se z zahodno Evropo ni bilo mogoče ujeti v koncert, prepustili svoj jen drsečemu tečaju.

Tako so v prvi fazi procesa, ki so ga z bolečim sunkom sprožili v Washingtonu, uveljavili svojo Američani. Toda tu se vsa reč šele začinja.

*

Predlogov za rešitev je dolga vrsta. Vsi po vrsti so omejeni predvsem na monetarne odnose, nekateri segajo tudi še v trgovinske. Drugih gospodarskih odnosov, na primer investicij v tujini pa transnacionalnih korporacij in pretokov tehnologije se za zdaj še ne dotika nihče. Prav tako pa nihče (razen Američanov) ne mara neprevidno dregniti v osje gnezdo vojaških stroškov in reforme v političnih zvezah.

Med rešitvami za monetarni sistem lahko najdemo skupino zamisli, ki je za naše izhodiščno vprašanje o povezavi med trgovino in denarstvom ter

vojaškimi in političnimi povezavami posebno zanimiva. Najjasneje in najbolj dostopno jo je v pariškem L'Expressu orisal Jean-Jacques Servan-Schreiber. Približno takole pravi.

Za začetek bi bilo treba revalvirati japonski jen, zahodnonemško marko, kanadski dolar, britanski funt in francoski frank. Potem bi bilo treba ustanoviti nekakšno svetovno borzo, kjer bi posamezna nacionalna gospodarstva prodajala in kupovala različne denarje po njihovi resnični vrednosti — tako nekako, kakor posamezne družbe na borzah prodajajo in kupujejo svoje vrednostne papirje. Z drugimi besedami, vse valute naj bi bile prepuščene drsečemu tečaju. Vrednost posamezne valute ne bi bila več izražena v zlatu, temveč bi bila povezana s tem, kako dobro bi v kaki državi upravljali in vodili svoje gospodarstvo. Proučevanje gospodarstva kake države bi vsem pokazalo, kolikšno veljavo je treba pripisovati njeni valuti.

Kakšno upravljanje pa bi pravzaprav ocenjevali? Servan-Schreiber piše, da bi investitorji in špekulantje postavljali predvsem tole vprašanje: »Ali je sleherni dolar, sleherni marka, sleherni frank iz javnih fondov te ali one dežele pravilno naložen? Ali ga uporabljajo tako, da to krepi rast in razvoj tega gospodarstva, ali pa ga nemara zapravljajo?« Očitno bi dolarjev, zapravljenih za vietnamsko vojno, ne mogli oceniti kot produktivno naložbo.

Servan-Schreiber si obeta, da bi iz takšne kombinacije drsečih tečajev in spodbude dobremu upravljanju vzniknil ekonomski internacionalizem, hkrati pa bi to okrepilo »edino produktivno politiko držav: zadoščati potrebam družbe«.

Model, kakršnega si je sestavil J.-J. S.-S., je vsaj v zasnovi videti preprost, učinkovit in udaren. Zal pa ob njem kaže, da je avtor tokrat v malem podobno kot ob »Ameriškem izzivu« v velikem pokazal, da je krepak publicist in komentator, a za spoznanje šibkejši ekonomist in politik.

Kot ekonomist bi najbrž moral upoštevati, da bi bila »svetovna borza«, kakršno predlaga, lahko odprta samo najbolj razvitim državam in še med njimi le tistim, ki se sučejo na približno enaki ravni doseženega gospodarskega razvoja. Vse druge bi v njej ne imele česa iskati, saj bi vedela, da bi jih veliki kaj kmalu povozili. Zelo veliko vprašanje je, če bi si v takšno areno upala celo njegova lastna dežela, Francija.

Kot poznavalec političnih razmer pa bi verjetno moral upoštevati, da se je od začetka tridesetih let dalje — in marsikod še veliko prej — po vseh državah sveta razrasla orjaška, zelo razvejana aparatúra državnih, se pravi političnih posegov v gospodarstvo. Sleherni teh organizmov razpolaga s svojo birokracijo, ki ima pri nadaljnjem razvoju intervencij v gospodarstvu največkrat odločilno besedo in zagrizeno brani svoje pozicije, kadar so že ogroženi. Umika se ta birokracija smo takrat in tam, kjer jo sila razmer potisne na docela nevzdržne položaje.

O tem dovolj jasno govore na primer poročila o ozračju, kakršno prevladuje te dni v vrhu mednarodnega monetarnega sklada.

Ustanovo so ustvarili leta 1944 v Bretton Woodsu, da bi nadzirala mednarodni monetarni sistem. Pozneje se je sklad razvil v specializirano agencijo OZN. Ko je Richard Nixon avgusta z nekaj besedami spodmaknil ljudem iz sklada preprogo izpod nog, je bilo, kakor bi mednje treščila strela.

V velikem, razkošnem washingtonskem poslopju, ki namenoma vzbuja vtis centralne banke vsega sveta, prebiva velika skupina sijajnih ekonomistov, ki jih vodi izvršni direktor sklada Pierre-Paul Schweitzer. Blizu

Washingtona imajo »podeželski klub«, o katerem pravijo, da je najboljša štabna kantina na svetu. Ti elegantni vrhunski mandarinini svoje stroke so v dobi enega celega človeškega rodu opravljati koristne in smotrno naravnane naloge. Zdaj pa, ko je Amerika zrušila glavni opornik sistema, ki so mu služili, nenadoma nimajo več pravega razloga za obstoj.

Poskusili so se upreti. Pierre-Paul Schweitzer je izjavil, da bi Amerika ravnala koristno, če bi za spoznanje zvišala ceno zlata in tako devalvirala dolar. V Washingtonu so se namrščili. Potem pa je sklad zagrešil še hujšo taktično napako. Vladam številnih držav je razposlal »delovni papir« s hipotetičnimi izračuni, za koliko bi bilo treba bodisi revalvirati bodisi devalvirati posamezne valute. Skrivna zamisel je nekako preniknila v tisk. Po glavnih mestih je kar završalo. Da bi Združenim državam neki Schweitzer predpisoval devalvacijo dolarja, pa še za koliko! Podobno razdraženo so se odzvali v Bonnu, Londonu, Parizu in drugod. Bilo je, kot bi si bil direktor sklada dovolil pravo svetoskrunstvo...

Mednarodni monetarni sistem bodo seveda obnovili. Kdaj in kako, kajpada nihče še ne ve. Medtem pa bo osebje mednarodnega monetarnega sklada opravljalo vlogo rezervne strokovne enote, ki jo bodo poklicali na pomoč, kadar jo bodo potrebovali, drugače pa ne bo razpolagala z nikakršnim vplivom.

Takšna usoda je začasno doletela Schweitzerjevo mednarodno ekipo. Tisto, ob kar zadeva misel Servana-Schreiberja, pa so nacionalne, državne birokracije. Teh kaj podobnega zlepa ne doleti.

Hkrati je treba upoštevati, da je skrivnost pooblaščenih nasploh že od vselej neločljiva sestavina moči, ki je na voljo birokratu. In denarstvo je doma in navzven dandanes eden najbolj ograjenih blodnjakov in svetišč, v katerih sta spravljeni skrivnost in moč onih, ki imajo dostop. Züriški škrtaje, zlato, valutne špekulacije, skrivnostne formule kvantitetnih teorij o denarju, nedojemljiva banka za mednarodne poravnave, vse vrste tečajev, klavzula ta ali ona, sublimacije knjižnega denarja, vratolomnosti na borzah, železna trdnjava v Fort Knoxu, predvsem pa skrivne pipe in vzvodi za uravnavanje konjunktore, inflacije, deflacije ter zlasti distribucije družbene moči — mar ni ves misterij, pasijon, kriminalka in alkemični mit kot nalašč za posvečenega birokrata, da si na njem uredi okope? Sem usmerjati kontrolne žaromete nedostojne javnosti? Kje neki!

*

Mi v Jugoslaviji se sredi vsega tega vedemo približno tako, kot je mogoče pričakovati v državi, ki nima konvertibilnega denarja, pa je manj razvita kot svet, ki ga je to zajelo, a hkrati krepko povezana z njim. Sprva nas je prizadelo, a za kratek čas ne preveč. 5,3 odstotka izvoza, kolikor ga pošiljamo v Združene države, je zajel ameriški dodatni davek in nekateri izvozniki so to krepko začutili. Nasploh pa našega gospodarstva in politike po vsem videzu ni posebno zaskrbelo, kaj se utegne zgoditi pojutrišnjem, ko se bo začel stiskati obroč zaostrene konkurence v zahodni Evropi in nato še drugod. To je po svoje tudi precej razumljivo.

Privadili smo se namreč inflacijskim ukrepom, skokom cen, na svetu edinstveni nelikvidnosti in sploh gospodarskim pretresom, ki so večino špekulacije in »vrtanja« denarja zares spremenili v najvišjo vrednoto. Ob

naših preskokih se nam desetodstotni premiki drugod že več ne dozdevajo prav nič posebni. Tudi to je razumljivo, saj spreminjamo sebe v mero za svet.

Inflacija, v kateri se čedalje urneje sučemo že nekje od konca leta 1969 sem, nam je napela zunanjetrgovinsko bilanco do skrajnosti, tako da že nekaj časa krijemo z izvozom samo polovico uvoza. Če ne bi bilo turizma in zdomcev, bi nam kmalu spodrsnilo, tako pa nam ta dva priliva ožita primanjkljaje v plačilih, čeprav še daleč ne dovolj. Zanimivo je (če ni tragično), kako v tem pozabljamo na dokaj znane resnice. Na primer na tisto, da z zdomci v daljšem razdobju sila drago vzgajamo zahodni Evropi delovno silo, ki jo tam od nas izučeno prejemajo zastonj. Ali na tisto, da se devizni priliv iz zaslužkov teh ljudi kaj kmalu spet spreminja v odliv, ker z markami, franki in švedskimi kronami le redko kupujejo pri nas izdelano blago, tudi ko se vrnejo domov. Ali pa na ono, da se turizem ne more razvijati v neskončnost, če ne stoji za njim kompleksno razvito gospodarstvo, ki ga lahko hrani in iz njega črpa. Toda to so pri nas še vedno zanemarljive reči.

Zanemarljive so lahko zato, ker se pred svetom, s katerim imamo prek trgovine, kooperacij, zdomcev in drugače največ stikov, v resnici še vedno zapiramo s pregrado. Pregrada se imenuje nezamenljivi dinar. Od leta 1965 dalje, od gospodarske reforme, ko je bil prvič razglašen namen, da naj ta dežela spremeni svoj dinar v konvertibilno valuto, je bilo takšne načrte slišati nekajkrat, toda vselej so se akcije, naravnane k takšnemu cilju, ustavile ob neki višji realnosti.

Ta realnost se je imenovala — politična potreba.

Reformni načrti in gibanja, ki so bili namenjeni resnemu odpiranju našega prostora in gospodarskemu zraščanju s svetom, so navadno nasedali takrat, kadar je bilo treba zanje nekaj žrtvovati. Žrtve, ki bi jih bilo treba prispevati, so bile ponavadi razporejene tako neenakomerno, da je to povzročalo notranje napetosti, ki so se ponavadi naravno in včasih tudi umetno zaostrovale, dokler ni program nasedel. V tem se skriva velik del pravih vzrokov za inflacijo pri nas, čeprav seveda ne vsi. Notranje napetosti smo gladili z inflacijo; inflacija je povzročala zunanje primanjkljaje; zunanji primanjkljaji so narekovali devalvirati valuto; in tako naprej. Vse to ne poteka čisto tako enostavno in tudi ne po navadnem začaranem krogu, ker se gospodarstvo dežele vendarle bogati. Vprašanje pa je, če je to res najbolj smotrna ali celo edina možna pot.

Toda vzročni krog lahko deluje tudi drugače. Zaradi notranjih napetosti moramo imeti inflacijo; zaradi inflacije moramo imeti nekonvertibilen dinar; z nekonvertibilnim dinarjem smo »zavarovani« ...

Toda ironijo ob stran. Sredi zgodovinskih razločkov med razvojnimi stopnjami, ki so jih dosegli posamezni deli dežele, sredi gospodarske in socialne razplasti v družbi — sredi vsega tega je tudi brez slehernega sebičnega pridržka težko najti posrečene »srednje rešitve«. Zato je bilo toliko lažje, toliko bolj opravičljivo segati po inflaciji in po vseh mogočih oblikah zaščite na mejah, predvsem pa sproti odrivati dan, ko naj bi dinar postal konvertibilen, vse dalj v prihodnost.

Toda s tem vred, kar sloni na »politični potrebi«, se dogaja vsaj še dvoje.

Na gospodarski strani vprašanja se naša ekonomija ob nekonvertibilnem dinarju ne more soočati z mednarodno prevladujočimi merili storilnosti,

rentabilnosti in ekonomičnosti. Pretoki, ki potujejo od zunaj k nam in od nas navzven, se gnetejo skozi toliko filtrov, da se v njih izgubi marsikateri razvojni impulz. Največ teh filtrov je sprijetih prav okrog nekonvertibilnega dinarja.

Na politični strani vprašanja pa se na nekonvertibilni dinar lepijo živi interesi vsega tistega, čemur konvertibilnost ne bi dala več zlahka živeti. Morda se za zastorom nekonvertibilnosti še razvija kakšna stroka ali organizacija, ki se bo kdaj pognala v obetavno prihodnost; toda tega zdaj preprosto ne moremo vedeti, ker razpolagamo le z zelo približno mero vrednosti. Gotovo pa se z zastorom nekonvertibilnosti zakrivata precejšnja družbena neodgovornost in birokracija. Ta birokracija ne upravlja le zunanjetrgovinskega in deviznega režima, marveč živi tudi ob razmeroma avtonomnih, od zunaj neobrzdanih manipulacijah z monetarno in kreditno politiko, z uravnavanjem konjunktura in podobno.

Prizadevanje za konvertibilnost se zavoljo tega dvojega — zaradi potrebe po trdnješi meri vrednosti in po krepkejšem odporu zoper samovoljo birokracije — spreminja v eno glavnih bojišč za napredek te družbe. Morda se bo komu zazdelo, da so to nenavadno velike besede, ker konvertibilnosti v mednarodnem okolju, v kakršnem smo, zaradi »dejanskega razmerja gospodarskih sil« preprosto ne bi vzdržali. Na to se sklicujemo močno in pogosto. Toda kako se je drugim posrečil ta trik? S širokosrčno inflacijo?

Navsezadnje se namreč vselej izkaže, da je veliko vprašanje, če je bolje biti navidez zaslonjen pred viharjem, a se hkrati spreminjati v njegovo žrtev; ali pa pognati se v vihar in si skušati priboriti prostor med tistimi, ki bodo hudo uro zanesljivo preživeli.

Morda velja ta čudaško epska prispodoba tudi za dinar in njegovo konvertibilnost. Nemara velja celo za ta denar rek, da v njem po svoje odseva vrednost vsega, kar se je dogajalo in se godi družbi, katere gospodarstvo in politiko predstavlja. Naj torej dinar v neskončnost doživlja usodo kisle šale?

Ljubljana, 5. septembra 1971.